

BEGREBET 'IRREGULARITET' I DEN MIDDELALDERLIGE KIRKE

Af Per Ingesman

1. Indledning

Fra begyndelsen af 900-tallet til slutningen af 1200-tallet diskuterede de lærde jurister i den middelalderlige kirke, om en person, som var søn af en præst eller frugt af et andet uægteskabeligt forhold, var behæftet med en sådan »plet« (*macula*), at han ikke kunne indvies til præst. På den ene side kunne man, som det stærkeste argument, anføre et udtrykkeligt forbud i Deuteronomium mod at give en horesøn adgang til Herrens forsamling (*Non ingrediatur mamzer, hoc est, de scorto natus, in ecclesiam Domini, usque ad decimam generationem*) (Deut 23,2). På den anden side fremførtes fx en udtalelse af kirkefaderen Hieronymus om, at den, der er født i hor, selv er uden skyld (*Nasci de adulterio, non ejus culpa est qui nascitur, sed illius qui generat*) (Migne 23, 389). Og til støtte for denne sidste opfattelse vidste man at opregne adskillige paver, der havde været sønner af præster eller biskopper, ja det blev endda påpeget, hvorledes Jesus Kristus selv kunne siges at være efterkommer af en illegitim forbindelse, idet hans stamtavle hos Mattæus blandt forfædrene opfører Juda og Tamar, hvis forbindelse ifølge Genesis var uægteskabelig (Matt 1,3; Gen 38).

Det var imidlertid det strenge synspunkt, der vandt almen accept, og de retslærdes diskussioner drejedes efterhånden i retning af spørgsmålet, om en præstesøn eller en anden uægtefødt person kunne være i besiddelse af sådanne åndelige kvaliteter, at han alligevel burde have adgang til præsteskabet. I den forbindelse diskuteredes som et særligt punkt, om det i givet fald var den stedlige biskop eller paven, der skulle bevilge en sådan dispensation fra det generelle forbud.

Juristernes diskussioner bragtes til ende af pave Bonifacius VIII (1294-1-303). Han udstedte en lovbestemmelse, ifølge hvilken personer født uden for ægteskab som hovedregel ikke kunne blive indviet og komme i besiddelse af

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

et embede i kirken. Der kunne imidlertid dispenseres for den illegitime fødsel på følgende måde: Biskoppen kunne give en første dispensation, der satte en illegitim person i stand til at modtage de lavere viegrader og komme i besiddelse af et kirkeligt embede uden sjælesorg.¹ Men ønskede den pågældende at modtage de højere viegrader, hvortil præstevielsen hørte, og komme i besiddelse af et embede med sjælesorg, som fx et sognepræsteembede, kunne kun paven give den nødvendige dispensation (VI 1.11.1 = Friedberg II, 977).²

Fra Bonifacius VIII's tid var en pavelig dispensation således det nødvendige adgangskort for en illegitim person med ønske om en gejstlig karriere. I praksis tildeltes de pavelige dispensationer for illegitimitet af en særlig instans ved pavehoffet, som kaldtes Pönitentiariatet og stod under ledelse af en kardinal med titel af Storpönitentiar.

Efter at have været totalt utilgængeligt er Pönitentiariatets arkiv for en halv snes år siden blevet åbnet for historisk forskning, og dets indhold af pavelige dispensationer for uægte fødsel er blevet undersøgt inden for rammerne af et stort projekt om illegitimitet i senmiddelalderen. For den undersøgte periode, 1449-1533, indeholder Pönitentiariatets registre lige knap 38.000 dispensationer til personer, der ønskede at blive præsteviet på trods af uægte fødsel (Schmugge, ed., 1994, 5).

Dispensationerne for illegitimitet er blot ét af en række eksempler i Pönitentiariatets protokoller på pavelige dispensationer fra det, som i middelalderens kirkeret betegnes »irregularitet«. Begrebet defineres som en tilstand, der gør en person uegnet til at modtage de gejstlige indvielser eller, såfremt han allerede er i besiddelse af dem, til at udøve dem. Som vi har set med den uægte fødsel, kunne der rådes bod på irregulariteten ved en pavelig dispensation. En person, der befandt sig i en tilstand af irregularitet, kunne alligevel godt blive indviet til præst, såfremt han fik en pavelig dispensation, der udslettede virkningen af irregulariteten. Hvis han lod sig indvie uden at have fået dispensation, medførte dette en automatisk ekskommunikation, som kun paven kunne absolvere fra. Det samme gælder, hvis en allerede indviet præst kom i en tilstand af irregularitet og alligevel fortsatte udførelsen af de sakrale handlinger. Også de pavelige absolutioner bevilgedes af Pönitentiariatet.

Om irregulariteten og dens virkninger kan man læse i enhver fremstilling af den middelalderlige kirkes retssystem. Det, som det nyåbnede materiale fra

Pönitentiariatets arkiv muliggør, er at få et indtryk af den kirkelige praksis på området.

Nærværende artikel har sin baggrund i en igangværende undersøgelse af Pönitentiariatsarkivets indhold af dispensationer og absolutioner til personer fra den danske kirkeprovins i senmiddelalderen.³ I artiklen gives først en kort introduktion til Pönitentiariatet og materialet i dets arkiv. Derefter foretages en gennemgang af de forskellige former for irregularitet, således som de beskrives i den kanoniske ret, idet hovedvægten lægges på de typer af irregularitet, vi faktisk møder eksempler på i materialet fra Pönitentiariatet. Endelig vil den indledningsvis præsenterede diskussion blandt de middelalderlige kirkeretslærde af illegitimiteten som viehindring blive fremstillet mere detaljeret for derved at give et indtryk af de teoretiske overvejelser bag den administrative praksis på området, som materialet fra Pönitentiariatet repræsenterer.

2. Pönitentiariatet og dets arkiv

Vatikanarkivet i Rom, der blev oprettet i 1611 og har været tilgængeligt for den internationale forskning siden 1883, indeholder Romerkirkens centrale arkiver tilbage til højmiddelalderen. Det kan nærmest sammenlignes med verdslige staters nationalarkiver eller rigsarkiver, der i hovedsagen er de arkiver, som staternes centraladministrationer har skabt. Vatikanarkivet indeholder på samme måde arkiverne fra den romersk-katolske kirkes centrale administration, altså de forskellige instanser af administrativ, økonomisk og juridisk art, man plejer at sammenfatte under betegnelsen *kurien*.

Oprindelig havde de enkelte dele af den pavelige centraladministration hver deres arkiv, og først i historiens løb er der sket en samling af disse arkiver i Vatikanarkivet. Denne proces er endnu ikke afsluttet. Når den berygtede inkvisitions arkiv fortsat er utilgængeligt for forskning, skyldes det således, at arkivet ikke er afleveret til Vatikanarkivet, men endnu befinder sig hos inkvisitionens moderne arvtager, den såkaldte Troskongregation (jf. Ingesman 1989, 174).

For Pönitentiariatets vedkommende blev arkivet – eller i hvert fald de ældre dele af det – overført til Vatikanarkivet i 1983. Forud herfor var det lige så hermetisk lukket for historisk forskning som inkvisitionens arkiv, og det er fortsat kun tilgængeligt med særlig tilladelse.

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

Pladsen tillader desværre ikke at gå nærmere ind på indholdet af Pønitentiariats arkiv, der påkalder sig stor interesse i religions-, kultur- og mentalitetshistorisk henseende.⁴ Kun en ultrakort introduktion til institutionen og dens arkivmateriale skal gives.⁵

Pønitentiariatet var den instans ved kurien, der bevilgede og udfærdigede de absolutioner og dispensationer fra kirkerettens bestemmelser, som kun paven kunne give. Det blev til omkring år 1200 og udviklede sig i løbet af middelalderen til en overordentlig omfangsrig og mægtig institution. Det arkivmateriale, der er bevaret fra det middelalderlige Pønitentiariat, er en serie protokoller, hvori man afskrev de ansøgninger, *suppliker*, folk indleverede om at få udstedt et brev af et bestemt indhold. Det ældste bind i serien er fra 1410-11, men først fra midten af 1400-tallet er der tale om en sammenhængende række uden alt for store huller. I registrene rubriceres supplikerne i ni forskellige grupper. De tre vigtigste indeholder dispensationer til at indgå ægteskab mellem for nært beslægtede personer, absolutioner for vold mod og drab på gejstlige og dispensationer til at blive indviet til præst på trods af uægte fødsel.

3. De forskellige former for irregularitet

Illegitimiteten er som sagt blot et enkelt af mange eksempler på irregularitet i materialet fra Pønitentiariatet. Irregularitetsbegrebet blev til under den proces, hvorved der skete en »juridisering« af den middelalderlige kirke. Den startede omkring 1050 med den gregorianske reform og dens krav om kirkens løsrivelse fra det verdslige samfund og kom til fuld udfoldelse i det, man kalder den kanoniske rets klassiske periode, tiden fra ca. 1140 til 1275. For irregularitetens vedkommende var det kanonisk-retslige begreb fuldt udviklet i første halvdel af 1200-tallet.

I princippet skelnede middelalderens kanoniske ret mellem to forskellige slags irregularitet ud fra, hvad der var årsagen til den irregulære tilstand. Man kunne enten være irregulær, hvis man havde bestemte legemlige, åndelige eller moralske mangler, »defekter«, som det hedder i den kanonistiske terminologi. I dette tilfælde tales om *irregularitas ex defectu*. Eller man kunne blive irregulær ved at begå en række forbrydelser, der betragtedes som så grove, at de diskvalificerede til at varetage de kirkelige handlinger. Det betegnes *irregularitas ex delicto*.

I det følgende skal de to forskellige slags irregularitet gennemgås.⁶ Vi ser først på *irregularitas ex defectu*.

I Willibald Plöchl's store håndbog i kanonisk ret opføres ti forskellige defekter, der gjorde, at en person ikke kunne modtage indvielse til de højere viegrader inden for den gejstlige stand uden en pavelig dispensation (Plöchl, 253-257; jf. Hinschius, 11-38). De mest almindelige i materialet fra Pønitentiariatet er uægte fødsel (*defectus natalium*), legemlige skavanker eller handicap (*defectus corporis*) og mindreårighed (*defectus aetatis*).

Defectus natalium var som sagt den hyppigst forekommende defekt. De personer, der måtte have pavelig dispensation for deres fødselsdefekt, var frugter af uægteskabelige forhold, for omkring halvdelens vedkommende børn af gejstlige.

En *defectus corporis* bestod ved personer, der ikke kunne udføre de med præstevielsen forbundne funktioner, ikke kunne udføre dem med den fornødne sikkerhed, eller som på grund af legemlige skavanker eller misdannelser ville vække anstød og forargelse blandt menigheden. Der var således tale om irregularitet i tilfælde af blindhed, døvhed, stumhed, svær stammen, lemlæstelse, lamhed, epilepsi, dværgvækst osv. I Pønitentiariatsmaterialet er den hyppigste legemlige defekt hel eller delvis blindhed på det ene øje.

En *defectus aetatis* forelå, hvor en person ikke havde den alder, som ifølge den kanoniske ret var påkrævet for at få de forskellige viegrader. Siden koncilet i Vienne 1311-12 krævede kirken, at man skulle være 25 år for at kunne blive præsteviet, og tilsvarende aldersregler fandtes for de andre indvielser, som fx at man for at kunne modtage indvielsen til biskop skulle være mindst 30 år gammel. Hvad vi finder i Pønitentiariatsmaterialet, er først og fremmest absolutioner til personer, der havde overtrådt disse bestemmelser ved at lade sig indvie på trods af, at de ikke havde nået den kanoniske alder.

Der var også andre defekter, der gjorde irregulær, fx manglende viden og uddannelse (*defectus scientiae*), manglende fasthed i troen (*defectus fidei*) og manglende barmhjertighed og mildhed (*defectus lenitatis*). Viden og uddannelse hos en person, der skulle indvies til gejstlig, afprøvedes af den biskop, der skulle give de første, lavere viegrader. Kravet om en vis fasthed i troen betød konkret, at der skulle gå et stykke tid, før en nyomvendt kunne blive indviet til præst. Irregulariteten *ex defectu lenitatis*, som er den, der først og fremmest forekommer i Pønitentiariatsmaterialet, ramte personer, der i em-

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

beds medfør havde medvirket ved blodsudgydelse. Det kunne fx være gejstlige, der havde virket som skrivere ved verdslige domstole, eller som havde været i tjeneste hos høvedsmænd med militære opgaver. Personerne i Pønitentiariatsmaterialet havde typisk haft sådanne hverv på et tidligt stadium i deres karriere og behøvede sidenhen en dispensation for at kunne blive præsteviet.

De resterende former for irregularitet *ex defectu* behøver ikke nærmere omtale, da de stort set ikke forekom i praksis, således som den afspejles i materialet fra Pønitentiariatet.

Vi vender os derefter til *irregularitas ex delicto* for at se på begåede forbrydelser, der gjorde en person irregulær. Også her kunne den kanoniske ret opføre ti forskellige slags (Plöchl, 257-260; jf. Hinschius, 38-54). Dertil hørte manddrab, fremkaldelse af abort, anvendelse af svangerskabshindrende midler, lemlæstelse af en selv eller andre, kætteri, frafald, misbrug af dåben og overtrædelse af ordinationsbestemmelserne enten ved modtagelsen eller udøvelsen af præstevielsen.

En gejstlig, der havde dræbt et menneske, blev irregulær og kunne ikke udføre sine gejstlige funktioner, før en pavelig dispensation havde gjort ham regulær igen. Dette gjaldt dog kun, såfremt drabet var sket med forsæt. Kirkeretten opførte en række undtagelser, hvorved den gejstlige alligevel ikke blev irregulær, selv om han havde begået et drab, som fx at der var tale om et hændeligt uheld eller en handling i selvforsvar. I sådanne sager giver supplikerne i Pønitentiariatsmaterialet derfor en lang række detaljer, der skal vise, at den pågældende gejstlige var uden skyld i det skete drab, men havde handlet i selvforsvar i en situation, hvor han var i livsfare uden mulighed for at flygte, således at der ikke var andet at gøre end at gengælde vold med vold osv. Som regel blev sager af denne type af Pønitentiariatet overdraget en lokal biskop eller en højtstående prælat ved kurien til nærmere undersøgelse, og kun hvis den givne sagsfremstilling viste sig at være korrekt, fik supplikanten en erklæring om, at der ikke hæftede nogen irregularitet ved ham.⁷

Fremkaldelse af abort og brug af svangerskabshindrende midler behøver ikke nærmere omtale, da tilfælde heraf kun sjældent forekom i praksis.

Ligesom ved manddrab var det ved legemsbeskadigelse kun visse tilfælde, der medførte irregularitet, mens andre ikke gjorde det. I kirkeretten skelnedes mellem »tørre« slag, slag eller stik, der medførte, at blodet flød, og så egent-

lig lemlæstelse, dvs. afhugning af en del af legemet. Kun de to sidste slags medførte irregularitet, men også her gjaldt det, at der kunne være formildende omstændigheder, først og fremmest at der var tale om nødværge. Irregulær blev man også, hvis man lemlæstede sig selv. Denne irregularitet forekommer i Pønitiariatsmaterialet fortrinsvis i tilfælde, hvor gejstlige havde kastreret sig selv. Man har hele tiden vidst, at der på Ny Testaments tid var kristne, der kastrerede sig selv »for Himmerigets skyld«, som det hedder hos Mattæus (Matt 19,12). Men at selvkastration af religiøse grunde også forekom i 1400- og 1500-tallet, er et af de overraskende forhold, som det nye materiale fra Pønitiariatet har bragt for dagen.⁸

Kætteri medførte irregularitet, også fx for børn af kættere, hvorimod det at være skismatisk ikke gjorde det. Også kætteri som årsag til irregularitet er dog kun sjældent forekommende i Pønitiariatsmaterialet.

Med hensyn til frafald, apostasi, skelnede kirkeretten mellem tre slags: *apostasia a fide* (frafald fra troen), *apostasia ab ordine* (forladelse af den ordinerede stand) og *apostasia a religione* (udtræden af et kloster eller en klosterorden). Det er især den sidste art, der forekommer i Pønitiariatsmaterialet.

At forlade sit kloster uden den overordnedes tilladelse var en *apostasia a religione*, som medførte automatisk ekskommunikation. I Pønitiariatsmaterialet forekommer især den situation, at en ordensgejstlig var flygtet fra sit kloster og siden ønskede at blive almindelig præst i stedet for at vende tilbage til klosterlivet. På grund af den irregularitet, han var kommet i ved sin flugt, kunne en bortløben munk eller tiggerbroder ikke lade sig præstevie, og hvis han allerede var det, kunne han ikke længere udføre de kirkelige handlinger. Nogle gjorde det alligevel, kan vi se af Pønitiariatsmaterialet, og måtte så henvende sig til Rom for at få absolution for at have forladt deres kloster uden tilladelse og eventuelt også for at have forrettet messe i en tilstand af irregularitet.

Hvad angår overtrædelse af ordinationsbestemmelserne, kan fx nævnes det tilfælde, hvor en person, der var uægte født, under fortielse af dette lod sig præstevie og siden udførte præstelige funktioner. Dette gjorde ham irregulær *ex delicto* oven i den tilstand af irregularitet *ex defectu*, han allerede befandt sig i, og følgelig måtte han til Pønitiariatet med en anmodning om såvel dispensation for fødselsdefekten som absolution for overtrædelsen af

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

ordinationsbestemmelserne. Men også hvis fx en præst begik en fejl under læsningen af messen, blev han irregulær, således at han ikke kunne fortsætte sit gejstlige virke, før han havde indhentet en pavelig dispensation.

4. Kanonisternes diskussion af illegitimitet som viehindring

Materialet fra Pønitentiariatet er af administrativ art; det fortæller om givne bevillinger, men ikke meget om de opfattelser, der lå bag den administrative praksis. Heller ikke de forskellige kirkelige retsregler og lovbestemmelser er særlig givende i denne henseende. Skal man forsøge at få et indblik i de tankegange, der lå bag irregularitetsbegrebet, må man gå til de middelalderlige kanonisters skrifter og kommentarer til den kanoniske ret.

Udviklingen af irregularitetsbegrebet er desværre ikke nærmere studeret i forskningen.⁹ Kun for så vidt angår illegitimitet som hindring for indvielse til præst, foreligger der en undersøgelse af kanonisternes tænkning, foretaget af den tyske kirkeretshistoriker Peter Landau. Med udgangspunkt i hans undersøgelse koncentrerer det følgende sig om dette ene aspekt af irregularitetsbegrebet.

Påberåbelsen i højmiddelalderen af forbuddet i Deuteronomium mod at give en horesøn adgang til Herrens forsamling må ikke forlede til at tro, at der kan trækkes en lige linie fra middelalderen tilbage til Det Gamle Testaments kultiske renhedsforestillinger. Udgangspunktet for den middelalderlige retsdannelse på området var de krav til biskopper, presbytere og diakoner, som Det Nye Testamente opstiller i de såkaldte pastoralbreve (1 Tim 3,1-13; Tit 1,5-9). Og her er der ingen spor af, at det skulle være kultiske renhedsforestillinger, der lå bag udelukkelse af bestemte personer fra at varetage embeder i kirken. I pastoralbrevene lægges vægt på ædruelighed, værdighed, mildhed, retskaffenhed, myndighed og godt ry, altså egenskaber, der har at gøre med anseelse og evne til at være leder af en kristen menighed. Ingen kilder fra oldkirken antyder, at uægteskabelig herkomst i sig selv skulle gøre en person uegnet til at gøre tjeneste i kirken. Ja, adskillige udsagn af kirkefædre, som fx det indledningsvis nævnte af Hieronymus, siger direkte, at det ikke skal regnes nogen til skyld at være født i et uægteskabeligt forhold.

I virkeligheden var det først i 800- og 900-tallet, at den tanke dukkede op, at der ved den uægte fødte hæfter en urenhed, der gør ham uegnet til at blive indviet til præst. Tanken kan første gang konstateres i en bestemmelse fra en

frankisk synode i Meaux i 845-46. Her hedder det, at sønner af et uægteskabeligt forhold ikke skal modtage kirkelige vielser, selv ikke hvis forældrene siden gifter sig, med mindre kirkens behov eller de pågældendes indlysende fortrin gør det nødvendigt alligevel at give dem adgang til gejstligheden (Landau, 42). At den nye tankegang hænger sammen med karolingertidens bestræbelser for at gennemføre kirkelige reformer og hæve gejstlighedens standard, er givet. I selve bestemmelsen fra Meaux anførtes ikke nogen direkte begrundelse for forbuddet, men en sådan blev givet af Regino af Prüm, der i begyndelsen af 900-tallet tog bestemmelsen op og formulerede den til en generel regel om, at uægteskabelige børn ikke må få adgang til gejstligheden. Regino begrundede bestemmelsen med, at Herren ikke må tilbydes noget »pletlet«: *praesertim cum nihil maculosum Deo rite possit offerri vel eius servitio applicari* (Landau, 43). Ud fra formuleringen er det klart, at det er messeoffer-tanken og præstens nære forbindelse med messeofferet, der er baggrunden for de nye krav til præstens person. Og der er umiskendelige mindelser om de gammeltestamentlige krav om, at kun »lydefri« dyr må ofres til Gud. I Vulgata bruges netop udtrykket *immaculatus*, »uplettet«, de steder i Det Gamle Testamente, hvor talen er om lydefri offerdyr (fx Lev 4,3.23.28.32; Num 28,3.9.11.19.31).

Hverken bestemmelsen fra synoden i Meaux eller Regino af Prüms regel-formulering gjorde forbuddet mod at give illegitime personer adgang til præsteviselsen til alment gældende ret i den middelalderlige kirke. Endnu var der blot tale om, at forbuddet formuleredes på konciler for enkelte dele af kirken og derfor kun havde lokal gyldighed, og for det meste var det præstesønner, ikke uægte børn i al almindelighed, der forbødes adgang til gejstligheden. I 1000-tallets reformtid dukkede det imidlertid op på flere og flere af den slags konciler. Som det første forbød et koncil i Bourges i 1031 eksplicit sønner af præster og af personer i de lavere viegrader adgang til gejstligheden (Landau, 44). Som begrundelse henvistes til stedet i Deuteronomium og til de verdslige arveregler – der normalt enten diskriminerede eller helt udelukkede illegitime børn fra at tage arv. Det sidste viser, at der fra kirkens side også var tale om at tage hensyn til en fremherskende opfattelse i samfundet af uægte børn som mindreværdige. Hensynet til de gejstliges sociale anseelse spillede altså fortsat en rolle.

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

Oldkirkens og den tidlige middelalders eksegeter var klar over, at Det Nye Testamente ikke leverede argumenter for at formene illegitime adgang til gejstligheden. Derfor kom stedet fra Deuteronomium til at spille så stor en rolle i diskussionerne om dette spørgsmål. I virkeligheden var det også først i 1000-tallet, hvor diskussionerne om cølibatet tog til i forbindelse med den gregorianske reform, at bibelfortolkerne begyndte at forstå ordene i Vulgata som et helt bogstaveligt forbud mod at give uægte fødte adgang til kirkens embeder. Indtil da havde man gerne anlagt en allegorisk forståelse, hvorefter horesønnen, der ikke skulle have adgang til kirken, var en person, som havde været i berøring med kætteri (Schreiner, 95).

At problemet med præstebørnene var udbredt, og at kirken ikke uden videre var parat til at stemple dem alle som uegnede til at være gejstlige, ses af en beslutning fra et koncil i Poitiers i 1078, der for første gang opstillede konkrete betingelser for, at et uægte barn trods alt kunne få adgang til at blive præst. Kravet var, at den pågældende skulle have gennemgået en slags prøvetid som munk eller regelbunden kannik, inden han modtog de højere viegrader (Landau, 45). Det er opfattelsen af klosterlivet som et renselsesbad, der her træder frem, af aflæggelsen af klosterløftet som en slags ny dåb, der aftvætter synden og gør til et nyt menneske (Schreiner, 89-91). Retsreglen fra Poitiers blev gentaget på det koncil i Clermont i 1095, som pave Urban II selv præsiderede over. Ligeledes fra Urban II's tid kender vi et eksempel på, at en biskop, der var uægte født, anmodede paven om at blive bekræftet i sit embede, hvormed vi har en forløber for den senere dispensationsfremgangsmåde (Landau, 45).

I anden halvdel af 1000-tallet begyndte de retslærde at arbejde med den kirkelige ret under anvendelse af den skolastiske metode. Deres kildegrundlag var Skriften, kirkefædrene og det store korpus af vidt forskellige kirkelige retsbestemmelser, der forelå. En af de første store kanonister var Ivo af Chartres omkring år 1100. Han anførte til spørgsmålet om illegitimitet som viehindring de forskellige ældre koncilsbeslutninger, men gjorde samtidig opmærksom på, at en række paver havde været sønner af præster og biskopper, ligesom han kunne fremføre eksempler på pavelige dispensationer fra den strenge regel. Hovedtendensen hos ham blev da i virkeligheden en afsvækkelse af det forbud, der var formuleret på reformkoncilierne (Landau, 46f).

Det samme ses hos Gratian, der omkring 1140 samlede og harmoniserede hele det foreliggende kirkelige retsgrundlag i sit *Decretum*, der kom til at udgøre første halvdel af den kanoniske ret, *Corpus juris canonici*.¹⁰ Gratian udtaler som grundreglen det klare forbud: Sønner af præster må ikke gives adgang til de hellige embeder (*Presbiterorum etiam filii ad sacra officia non sunt admittendi*) (D. 56 dict. ante c. 1 = Friedberg I, 219). Men derefter problematiserer han i tilslutning til Ivo af Chartres forbuddet derhen, at det kun gælder for afkom, der følger deres fædres slette eksempel; er der tale om moralsk upåklagelige personer, kan præstebørn endda blive biskopper eller paver. Til støtte for dette synspunkt anfører han adskillige udsagn af kirkefædre, herunder påpegningen hos Hieronymus af, at Jesus selv kunne siges at nedstamme fra en uægte forbindelse, den mellem Juda og Tamar. Også Gratian opererer med muligheden for at gøre undtagelser fra den generelle regel på grundlag af den pavelige dispensationsmyndighed, som han som den første giver en nærmere bestemmelse af (Landau, 46f).

Endnu op i 1100-tallet var det ikke lykkedes at sætte forbuddet mod indvielse af præstesønner igennem. De pavelige dekretaler var mest optaget af at forhindre, ikke at præstesønner blev ordineret, men at de efterfulgte deres fædre i embederne, således at der etableredes en slags præstedynastier. Først i slutningen af århundredet, da juristerne begyndte at foretage de første samlinger og kommenteringer af de pavelige dekretaler, droges beslutningen fra koncilet i Poitiers 1078 frem igen. Denne bestemmelse, der var betydeligt stærkere end Gratians, idet den ikke bare forbød indvielse for præstesønner, men for alle illegitime børn, havde Gratian ikke taget med i sin diskussion. Nu opdagede kanonisterne den og lagde den til grund for deres behandling af hele spørgsmålet. På grundlag heraf dukkede omkring år 1200 de første ansøgninger om dispensation op, hvilket viser, at det først var nu, kirken faktisk begyndte at gøre forbuddet mod illegitim fødsel gældende i praksis (Landau, 48-51).

Mens forbuddet fra begyndelsen kun gjaldt præstesønner og børn avlet i incest, sidestillede en bestemmelse i Gregor IX's dekretaler (1234) sønner af præster og alle andre børn født uden for ægteskab (X 1.17.18 = Friedberg II, 141).

I 1200-tallet gik diskussionen blandt kanonisterne først og fremmest om myndigheden til at dispensere fra den uægte fødsel. Det var denne diskussion,

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

Bonifacius VIII satte en stopper for, da han i sin nye lovbog, *Liber Sextus* fra 1298, optog reglen om, biskoppen kan dispensere en illegitim person til at modtage de lavere viegrader og komme i besiddelse af et kirkeligt embede uden sjælesorg, mens paven skal give dispensationen til at modtage de højere viegrader og komme i besiddelse af et embede med sjælesorg (Landau, 51f).

Til slut skal kort omtales det særlige problem, om illegitim fødsel også var en hindring for at blive munk eller nonne. Ingen af den tidlige middelalderens klosterordensregler indeholdt et forbud mod at optage personer født uden for ægteskab (Schreiner, 89). Men munke og nonner blev heller ikke indviet; de aflagde derimod et løfte om at leve et asketisk liv i efterfølgelse af Kristus. Derfor ser vi da også, som allerede nævnt, at indtræden i et kloster eller et samfund af kanniker, der levede et regelbundet liv i stil med klosterlivet, var en måde, hvorpå en illegitim så at sige kunne »bevise« sine åndelige og moralske kvalifikationer til at blive præst på trods af sin uægte fødsel (Schreiner, 91).

I løbet af middelalderen slog den almindelige udvikling i synet på illegitimitet som en hindring for at få adgang til gejstligheden imidlertid også igennem inden for ordnerne. Som et første skridt ses en bestemmelse om, at en illegitim ikke kunne overtage et ledende embede i sit kloster eller sin orden uden en pavelig dispensation for sin fødselsdefekt (Schreiner, 92). Men også sådanne regler skærpedes snart. Chuniacenserne besluttede allerede i 1277, at ingen, der var uægte født, måtte indtræde i ordenen uden tilladelse fra ordenens leder, abbeden i Cluny. I 1308 fulgte cistercienserne trop med en bestemmelse om, at ingen måtte aflægge ordensløftet, med mindre det var påvist, at han var ægtefødt. De to store tiggerordner, dominikanerne og franciskanerne, opstillede i 1337 kravet om legitim fødsel som forud. ætning for optagelse i deres ordener (Schreiner, 101-104). Efterhånden blev der således vendt op og ned på opfattelsen fra den tidlige middelalder. Hvor man oprindeligt havde set indtræden i et kloster som rensende for den enkelte illegitime, frygtede man nu lige omvendt, at den illegitime ved at efterligne sine forældres slette eksempel skulle besmitte hele klosterlivet.

5. Konklusion

Allerede i Det Nye Testamente stilledes bestemte krav til de personer, der skulle være biskopper, presbytere og diakoner i de kristne menigheder. De

opstillede krav drejede sig imidlertid udelukkende om de pågældendes evner til at lede en kristen menighed: anseelse, myndighed, værdighed osv. Der var ikke tale om, at liturgiske funktioner spillede nogen rolle som begrundelse for opstillingen af de pågældende krav.

På dette punkt skete en ændring i løbet af oldtiden og den ældre middelalder. Med udviklingen af tanken om gejstlighedens særlige formidlerposition mellem mennesker og Gud, hvori præstens frembæring af messeofferet spillede en central rolle, fik præsten tillagt en særlig hellighed. Derfor begyndte der at blive stillet krav til hans person, som gik ud over det fra Ny Testamente kendte: Præsten skal være uden »defekter«, han må ikke være behæftet med »pletter«, han må ikke være »besmittet« med synd.

Fuldt udfoldet ses den nye opfattelse i højmiddelalderen i den kanoniske rets begreb om irregularitet som en tilstand, hvori en person er ude af stand til at varetage de hellige handlinger. Alene ud fra kultiske renhedsforestillinger kan man dog ikke forstå irregularitetsbegrebet. Der er tale om et komplekst begreb, igennem hvilket flere forskellige interesser søgtes varetaget, og helt ligetil er det ikke at udrede, hvad der er hvad. En tentativ konklusion skal dog forsøges.

Naturligvis var der *rent praktiske hensyn*, som gjorde sig gældende. Der var personer, som ganske enkelt ville være ude af stand til at varetage et gejstligt embede, og dem spærrede man adgangen ved at erklære bestemte legemlige og sjælelige handicaps og mangler for defekter, der gjorde irregulære. Men derudover stillede man yderligere krav til de personer, som skulle være gejstlige. Fx ville man ikke have slaver og livegne eller personer født uden for ægteskab som gejstlige.

Ved at erklære sådanne personer for irregulære tilsigtede man at opretholde kirkens autoritet, gejstlighedens anseelse og gudstjenestens værdighed. Man kan her tale om, at *kirkepolitisk motiverede interesser* kommer til udtryk i irregularitetsbegrebet. Det ses også på andre leder, som når det gjorde irregulær at forlade sit kloster uden den overordnedes tilladelse, at have forbindelse med kættere eller at begå en fejl under messelæsningen. Her var irregularitetsbegrebet et middel til at sætte kirkens anskuelser igennem, et disciplineringsredskab om man vil.

At *tanken om kultisk renhed* også spiller en rolle i irregularitetsbegrebet, ses måske klarest i forbuddet mod at give personer født uden for ægteskab

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

adgang til den gejstlige stand. Men også her gjorde forskellige interesser sig gældende. Når kirken brændemærkede personer, der var født uden for ægteskab, ved at erklære dem for irregulære, hang det fx sammen med dens kamp for at sætte ægteskabet igennem som enegyldig norm for seksuelt samliv og med dens forsøg på at få gejstligheden til at overholde cølibatet. Forbuddet kan således betragtes som en kirkepolitisk motiveret foranstaltning, der skulle sikre cølibatets overholdelse ved at give præstebørn så vanskelige vilkår som muligt. Og samtidig skulle det søge at forhindre, at gejstlighedens anseelse led skade ved, at socialt nedvurderede personer fik adgang til standen.

Men at også kultiske renhedsforestillinger spillede ind, er dog givet.

Den store franciskanerteolog Bonaventura taler i det 13. århundrede om, at hensynet til sakramentets ære eller ærbarhed, *sacramenti honestas*, fordrer, at også den, der skal administrere sakramentet, er en ærbar person, *persona honesta*. Og det er han ikke, hvis han ikke også er af ærbar fødsel, *honesta a parte originis* (Schreiner, 93). Hensigten med at udelukke illegitime personer fra at varetage de hellige handlinger var således at sikre en kultisk renhed, om end indholdet af »renheden« stærkt nærmede sig et rent verdsligt ærbarhedsbegreb.

I Det Nye Testamente kunne de tidligste kristne erklære deres frigjorthed fra det omgivende samfunds normer: »Her kommer det ikke an på at være jøde eller græker, på at være træl eller fri, på at være mand og kvinde...« (Gal 3,28f; jf. Kol 3,11). I middelalderen forholdt sagen sig anderledes, for her var der ikke nogen særlig kirkelig sfære i uoverensstemmelse med et omgivende hedensk samfunds normer. I middelalderen levede man i en kristen stat, hvor kirke og samfund var to sider af samme sag, og hvor det var logisk, at der på grundlæggende punkter måtte være sammenfald i synspunkterne. Det gælder fx i holdningen til uægte børn, der nedvurderedes og diskrimineredes i både kirkelige og verdslige sammenhænge. Som pave Sixtus V formulerede det i 1587: Gud kan man ikke tilbyde noget, som er en skændsel for verden (Schreiner, 105).

Noter

1. Der fandtes syv viegrader inden for den katolske kirke, de fire lavere *ordines minores* (ostiarius, lectoratus, exorcistatus og acolythatus) og de tre højere *ordines maiores* (sub-

- diaconatus, diaconatus og presbyteratus). De lavere vielser blev som regel givet på én gang forholdsvis tidligt, senest når den unge mand, der var udset til en gejstlig karriere, havde nået pubertetsalderen. Så længe en person kun havde de lavere viegrader, kunne han endnu vende tilbage til den verdslige stand. Derfor blev de højere viegrader først givet, når personen havde en halv snes års erfaring som gejstlig og var moden nok til at overtage et embede med sjælesorg. Det var først de højere viegrader, også kaldet *ordines sacri*, der forpligtede til at leve i cølibat.
2. Om måden, hvorpå der henvises til steder i den kanoniske ret, se nedenfor note 10.
 3. Projektet, der er støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd, består i en gennemgang af de middelalderlige dele af Pønitentiariatets arkiv i Vatikanarkivet, der skal resultere i en udgivelse af materialet af dansk relevans. Denne udgivelse, der forventes at udkomme i 1998, vil indeholde en fyldig introduktion til Pønitentiariatet og materialet i dets arkiv.
 4. Jf. det lille udvalg af dokumenter fra arkivet, der er aftrykt i Tamburini 1995 og 1996.
 5. Det følgende bygger dels på egen gennemgang af arkivet for perioden indtil ca. 1540, dels på den litteratur, der findes om Pønitentiariatet. Skønt skrevet uden brug af materialet i Pønitentiariatets eget arkiv er Göllers tobindsstudie fra begyndelsen af dette århundrede fortsat standardværket. Den bedste introduktion til arkivet og materialet i det findes i Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996.
 6. Det følgende bygger på den fremstilling af retsreglerne, der findes hos Plöchl, sammenholdt med den dispensations- og absolutionspraksis, der fremgår af Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996.
 7. Tyske eksempler på den slags suppliker kan findes trykt *in extenso* i Schmutge, Hersperger und Wiggenhauser 1996.
 8. Dokumenter med eksempler fra Sydeuropa aftrykkes i Tamburini 1995, 123, 305 og 315f.; men også et eksempel fra Danmark er fundet i arkivmaterialet.
 9. Gillmanns undersøgelse fra 1911 forfølger i hovedsagen kun brugen af ordet 'irregularitet', ikke selve begrebets udvikling.
 10. *Corpus juris canonici* består af to halvdele, hvor Gratians dekret fra ca. 1140 udgør første halvdel, mens anden halvdel indeholder forskellige samlinger af pavelige lovbestemmelser, dekretaler, tilkommet efter Gratians tid. Den første af disse dekretalsamlinger var Gregor IX's dekretaler, også kaldet *Liber Extra*, fra 1234. Den var inddelt i fem bøger, og da Bonifacius VIII i 1298 udsendte en ny samling, blev denne derfor kaldt *Liber Sextus*. I 1300-tallet kom flere mindre samlinger af pavelige dekretaler til. Hele *Corpus juris canonici* er udgivet af Friedberg. Der henvises som regel til den kanoniske rets forskellige skrifter med en række traditionelle forkortelser, fx X for *Liber Extra* og VI for *Liber Sextus*. En fremragende introduktion til middelalderens kanoniske ret findes i Brundage 1995. I denne bogs appendix I (s. 190-205) gives en vejledning i henvisning til kanonisk ret.

Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke

Litteratur

- Boyle, Leonard E., *A Survey of the Vatican Archives and of its Medieval Holdings*, Toronto 1972.
- Brundage, James A., *Medieval Canon Law*, London and New York 1995.
- Friedberg, Emil, *Corpus iuris canonici*, I-II, Graz 1859 (genoptryk).
- Gillmann, »Zur Geschichte des Gebrauchs der Ausdrücke 'irregularis' und 'irregularitas', *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 91, 1911, 49-86.
- Göller, Emil, *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.*, I-II, (Bibliothek d. Kgl. Preuss. Historischen Instituts in Rom, III-IV og VII-VIII), Rom 1907-11.
- Hinschius, Paul, *System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, I, Graz 1959 (genoptryk).
- Ingesman, Per, »Danske processer for den romerske Rota. Omkring et fund i Vatikanarkivet«, *Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning*, 12, 1988-89, 170-182.
- Landau, Peter, »Das Weihehindernis der Illegitimität in der Geschichte des kanonischen Rechts«, Schmugge, ed., 1994, 41-53.
- Migne, J.-P., *Patrologia Latina*, 23, Turnholt 1969 (genoptryk).
- Oesterlé, G., »Irrégularités«, *Dictionnaire de Droit Canonique*, VI, Paris 1957, 42-66.
- Plöchl, Willibald M., *Geschichte des Kirchenrechts*, II, Wien 1955.
- Schmugge, Ludwig, ed., *Illegitimität im Spätmittelalter*, (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 29), München 1994.
- Schmugge, Ludwig, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich 1995.
- Schmugge, Ludwig, Patrick Hersperger und Béatrice Wiggenhauser, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II. (1458-1464)*, (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 84), Tübingen 1996.
- Schmugge, Ludwig, Patrick Hersperger und Béatrice Wiggenhauser, ed., *Repertorium Poenitentiarie Germanicum. Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orten des Deutschen Reiches*, Vierter Band: Pius II. 1458-1464, Tübingen 1996.
- Schreiner, Klaus, »'Defectus natalium' - Geburt aus einem unrechtmäßigen Schoß als Problem klösterlicher Gemeinschaftsbildung«, Schmugge, ed., 1994, 85-114.
- Tamburini, Filippo, *Santi e peccatori. Confessioni e suppliche dai Registri della Penitenzieria dell'Archivio Segreto Vaticano (1451-1586)*, Milano 1995.
- Tamburini, Filippo, *Ebrei Saraceni Cristiani. Vita sociale e vita religiosa dai registri della Penitenzieria apostolica (secoli XIV-XVI)*, Milano 1996.

Summary

»The Concept of 'Irregularity' in the Medieval Church« - A series of registers in the archives of the Papal Penitentiary in Rome, only recently made accessible to historical research, contain papal absolutions and dispensations from the Later Middle Ages in large numbers. Many of them are dealing with irregularity, a canon law concept designating various hindrances to ordination. After a short introduction to the Penitentiary and its archives, the first part of the article examines the different forms of irregularity as described in canon law, trying to compare legal prescriptions with administrative practice. The second part of the article examines in detail the most common form of irregularity in the registers of the Penitentiary, namely that illegitimate persons because of their so-called »birth defect« could not enter the clerical profession without a papal dispensation. Having followed the development of this idea from the early 9th to the late 13th century, the article in its conclusion discusses how to interpret the concept of irregularity compared to more well-known forms of religious uncleanness. It is argued that the canon law concept is a complex one, through which the medieval Church tried not only to secure the cleanness of the clergy because of its liturgical functions, but also to uphold Church authority and clerical reputation and to prevent people totally unfit for an ecclesiastical career from entering the profession.

Per Ingesman

Forskningslektor, lic.theol.

Institut for Kirkekundskab

Aarhus Universitet